

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Személynévképzés az Árpád-korban

szakdolgozat

Témavezető:

Dr. Tóth Valéria

Készítette:

Baráth Nóra

III. Magyar BA

Debrecen, 2013

Tartalom

1. Bevezetés	3
2. A személynevek kialakulása	4
2.1. A régi magyar személynévrendszer strukturális változásai	5
2.2 A kereszténység felvételének szerepe a névhasználatban	8
2.3 Társadalmi és földrajzi tényezők mint a névadást befolyásoló körülmények	10
2.4 A személynévtípusok keletkezésének motivációi	12
2.5 A régi magyar személynévrendszer leírásának lehetséges megközelítése	14
3. A személynévképzés	18
4. Személynévképzők	20
Irodalom	28

1. Bevezetés

Dolgozatomban az Árpád-kori személynévadás kérdéseivel foglalkozom, azon belül is a személynévek képzésével, illetve a képzők elemzésével. Célom az, hogy a rendelkezésre álló névtani szakirodalom segítségével egy átfogó és részletes ismertetést adjak a korszak személynévadásának egy morfológiai jelenségéről: a személynévek képzéséről.

Írásomban három nagyobb fejezetben tárgyalom az ómagyar kor névadásának szakaszait, főbb motivációit, rendszerezésük lehetséges módjait, valamint a személynévképzés főbb elméleti kérdéseit, illetőleg a korszakban használatos legjellemzőbb képzőelemeket.

A szakdolgozat első felében a névadásról általánosságában, egy átfogóbb összegzés keretein belül szólok. Említést teszek többek között a személynévek kutatása során sok esetben felmerülő problémákról, melyek a nyelvész dolgát megnehezíthetik, valamint a személynévek kialakulásáról, majd a névrendszerben bekövetkező strukturális változásokról. Kiemelten foglalkozom emellett a legalapvetőbb névadást és névhasználatot szabályozó tényezőkkel, melyek az Árpád-korban többek között a kereszténység elterjedésének hatása, valamint a névadás, névhasználat társadalmi és földrajzi befolyásoltsága volt.

Mindezen Árpád-kori történésekhez kapcsolva, ezekből kiindulva felvázolok egy lehetséges struktúrát, HOFFMANN ISTVÁN (2008) modelljét, mely a személynévek rendszerezését pragmatikai és kognitív-szemantikai szempontok szerint kívánja elvégezni.

Munkám második részében a személynévképzés általános kérdéseiről szólok, felvetem a személynév- és becézőképzés közötti kapcsolat bonyolultságát, majd ezután a legproduktívabb régi képzőket és képzőbokrokat veszem számba. Árpád-kori példákon keresztül mutatom be a személynév- és becézőképző funkción kívül az egyes képzőknek esetlegesen előforduló más szerepét is, valamint lehetséges alapnyelvi, finnugor előzményeiket.

2. A személynevek kialakulása

Fontosnak tartom azt, hogy a dolgozatom elején hosszabban foglalkozzak a korai személynévadás általános kérdéseivel, hiszen csak eme tények, adatok tükrében érthető meg a személynevek rendszere, ezen háttérinformációk közlése után tisztábban láthatjuk majd át a dolgozatom egy későbbi fejezetében kifejtett személynévképzők rendszerét, az azzal kapcsolatos összefüggéseket. Munkámat több jeles nyelvészünk nézeteinek összevetésével végzem, melyek közt régebbi elméletek mellett a legújabb eredmények is helyet kapnak, bemutatom az egyes írások közötti összefüggéseket, azt, hogy miben értenek egyet, és miben térnek el a vélemények. A képzett személynevek összegyűjtésekor a nevek több szempont szerinti osztályozására van lehetőség és szükség, hiszen e rengeteg kritérium számbavétele elengedhetetlen egy név keletkezésének, életének teljes megismeréséhez.

A kutató, ha feladatául a személynevek számbavételét, csoportosítását, vizsgálatát tűzte ki, komoly nehézségekkel állhat szemben. SLÍZ MARIANN *A személynevek a középkori Magyarországon* című könyvében (2011) számba veszi ezen tényezőket, és magyarázza azokat. A következőkben ebből válogatva, SLÍZ MARIANN szempontjai szerint szeretnék képet adni a korabeli magyar személynévadás vizsgálatával kapcsolatos, esetlegesen fennálló problémákról, melyekkel a vizsgáló kutatásai során szembe kerülhet. Az egyik ilyen nehézség az, hogy a kutató csak leírva látja a nevet, ezt használhatja csak kutatása anyagául. Ezekből a rendelkezésre álló adatokból azt, hogy keletkezésük korában hogyan is használták az adott neveket, általában nehéz megállapítani, minthogy nehéz akkor is, ha az adott név kevés előfordulással, csekély számú forrásban jelenik meg, sőt megesik az is, hogy csak egyetlen egy helyen találunk rá példát. Így a név etimológiájának kutatása is nehézkessé vagy kivitelezhetetlenné válhat. Ha már néhány előfordulása van, egynél több korabeli írott forrás tartalmazza az adott nevet, akkor jobb az esélyeink arra, hogy a név korabeli alakját, előszóban használt formáját megállapítsuk. Az előzőek mellett a társadalmi rétegekbe való besorolás és a földrajzi helyzet is befolyással lehet egy-egy személynév megszületésére, vizsgálhatóságának körülményeire, mely körülménnyel többek között FEHÉRTÓI KATALIN (1969) és BÁRCZI GÉZA (1958) is behatóan foglalkozott.

2.1. A régi magyar személynévrendszer strukturális változásai

A személynévek általános vizsgálata során, az ilyen témájú munkák szinte mindegyikében felmerül egy sokat, sokak által, megannyi szemszögből megközelített és tárgyalt téma, a nevek összetételének kérdése. Milyen időintervallumot ölelt fel a nevek bővülése? Mely folyamatok velejárója lehetett ez? Valamint, hogy az, hogy hol élt a név viselője vagy, hogy melyik társadalmi osztályba tartozott, befolyásolta-e a név kialakulását, a névhasználatot és a névadást? Névkatatóink véleményei hol nagyban eltérnek, hol hasonlóak e kérdésekben, mely álláspontokat dolgozatomnak ebben a részében szeretnék ismertetni.

A nyelvészeti munkák szinte mindegyike egyetért abban, hogy a névadás a legnagyobb változásokat a X-XV. században mutatta, hiszen a nevek „elemkészlete” ez idő tájt változott a legnagyobb iramban.

BENKŐ LORÁND 1949-es munkája, melyben a névadásnak négy meghatározó korszakát vázolja fel, a *Régi magyar személynévadás* címet viseli, és habár régisége miatt már nem tartozik a legaktuálisabb ilyen témájú nyelvészeti munkák közé, mégis szeretnék majd az abban foglaltakra is dolgozatom e fejezetének egyes pontjaiban röviden utalni. Ezt főként azért teszem, mert az egy- és többemű névadást meglehetősen részletességgel tárgyalja, és így az újabb erre vonatkozó eredményekkel összehasonlítva rá szeretnék világítani arra, hogy ezen elavultabb megállapítások milyen lényeges mozzanataiban különböznek az újabbaktól, és mennyiben hatnak ki azokra. A fejezet bevezetésében a magyar névadással kapcsolatban általam felvetett kérdések közel mindegyikét tárgyalja BENKŐ ebben a tanulmányában, a magyar nyelv legkorábbi időszakaitól kezdve egészen a XV. századig terjedő időintervallumon belül. BENKŐ LORÁND munkájában egy kezdetleges gazdasági helyzetű, még kialakulóban lévő társadalom igen sokszínű és folyamatos változásokat mutató névadásáról szól. Megkülönböztet egy- és kételemű neveket, mely kételemű nevek az egyeleműekből fokozatos gazdasági és szociális fejlődés és számos más tényező közrejátszása útján alakultak ki, a XV. századra már minden társadalmi rétegben (BENKŐ 1949: 1-24).

FEHÉRTÓI KATALIN (1969) és SLÍZ MARIANN (2011) a második névelem kialakulását és megállapodását a magyar névrendszerben BENKŐHÖZ hasonlóan a XII-XV. századra teszi.

Továbbra is elemeknek nevezve a neveket alkotó egységeket, biztosan kijelenthető az, hogy a régi magyar névhasználatot az egyeleműség jellemezte, tehát az emberek csak egy elemből álló neveket viseltek, és ez az egy alkotóelem volt hivatott a személyt megnevezni. Ezzel a vélekedéssel a nyelvészeti kutatások általában egyetértenek.

Ezen egyelemű nevek később, az elemszám gyarapodása során keresztnévi szerepbe kerültek át és éltek tovább, mely keresztnévek a kereszténységgel szoros kapcsolatban

vannak, és melyekre SLÍZ MARIANN inkább az egyénnév megnevezést alkalmazza. Az egyelemű névadásnak egyik jellemzője a nyílt névállomány volt, mely azt takarja, hogy az egyén nevéül a szókészlet bármely eleme szolgálhatott, ennek csak a névadó fantáziája szabhatott határt (SLÍZ 2011: 8-14).

BENKŐ LORÁND (1967) úgy gondolja, a pontosító, differenciáló jelzői elem, mely később, fejlődése során a családnév funkcióját töltötte be, sok forrásból táplálkozott, megannyi tényező ihlethette. Lehetett ez az elem például világi ragadványnév, mely csoportba beletartoznak a valamely külső, belső tulajdonságot, valamely közszói elemmel való hasonlóságot jelölő nevek, valamint a nevet viselő társadalmi helyzetének, népének, foglalkozásának jelölői (*Jambor, Feyes, Hollo, Zolga, Huzar, Therewk*). Az apa neve főleg a társadalom felsőbb rétegeinek névadásában volt elterjedt (*Cozma, Elek, Symon, Lazlofy*). A nemzetségre utaló elnevezések körében előfordultak többek között a személy valamely helyhez való kötődésére utalóak (*Sophrony, Varady, Bwday*) (BENKŐ 1967: 381-382).

N. FODOR JÁNOSNAK 2010-ben megjelent egy írása *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban* címmel. Ennek központjában a családnév rendszerének, kialakulásuk lehetséges hátterének tanulmányozása, az eddigi eredmények pontosítása áll. A személynevek efféle körülményei feltárásának komplikáltságáról már szóltam (SLÍZ 2011), ami pedig ezzel kapcsolatban most fontos, az az, hogy N. FODOR JÁNOS FEHÉRTÓI KATALIN 1969-es munkája után mégis megkísérli, hogy a lehető legpontosabb képet adjon az egyes személynevek (családnév) fejlődéséről (2010: 7-9). Ő a kételemű névrendszer megnevezés helyett már a kéttagú névrendszer elméletét használja, melyet kéttagú névszerkezetek (ezek családnév és egyénnév kapcsolatából állnak) alkotnak, mivel ezt megfelelőbbnek találja a korábbi terminusnál (2010: 16).

„Egytagú névnek azt az egyéni nevet nevezhetjük, amely önmagában álló keresztség vagy egyénnévként tölti be az azonosítás funkcióját, semmilyen nyelvtani vagy viszonyítási szerkezetben, tehát sem *filius*-szal, sem *de* prepozícióval, sem *dictus*-szal nem áll.”-fogalmazza meg (2010: 20). Az egytagú névadást a kéttagúság hosszas és fokozatos fejlődés nyomán váltja csak föl. A szakirodalom egy köztes állapotot feltételez a két időszak között, amikor is papíron (szóban általában nem), a biztos felismerés kedvéért, a személy pontos megjelölésére egy kiegészítő, plusz névelem, körülírás kerül a név mellé. A körülírásoknak négy kategóriája van:

1. az apa neve a kiegészítő elem: ezt általában latin formulákban, latin kapcsolási módokkal alkalmazták (*filius*-szal latin alakokban, magyar formákban ritkán): pl. 1211: *In villa Aarach hii sunt pulsatores...filius Filpeh, Amocel* (ÁSz. 62).

2. a személy nemzetségének neve a komponens: ebben az esetben a *de genere* elem láttán a társadalmi osztály, hovatartozás könnyebben megállapíthatóvá válik, mivel nemesi származásúakon kívül más nem kapott ilyen körülírást, pl. 1235/1550: *Ego Benedicta uxor Herceg de genere Borsa* (ÁSz. 381).

3. latin köznévi elemek kapcsolódnak a névtaghoz: itt sokféle kapcsolóelemet felfedezhetünk méltóságok, tisztek leírásakor: *magister, episcopus, servus* stb. Néhány példa erre: 1216/1550: *aduersarii Forcos...Mortun, Zobolchi...seruus suus Scimad, Gyomolth, Fyod, Petka* (ÁSz. 633); 1279: *comiti Herbordo ac magistro Herbordo filio eiusdem* (ÁSz. 380).

4. eme csoport tagjai a névviselő lakóhelyére utalnak valamilyen módon: kapcsolódhatnak *de + helynév* alakkal a névhez, pl. 1213/1550: *Oltuman archidiaconus de Zathmar* (ÁSz. 597) (N. FODOR 2010: 20-26).

Amikor a második névtag megjelent, a családnévvé válás (amikor a vezetéknev öröklődött generációról generációra) még nem következett be azonnal, ehhez hosszabb idő kellett. Második tagjuk immáron élőszóban, hivatalos iratokban is használt, funkciója természetesen a legalapvetőbb személynévi funkció, az azonosítás volt.

N. FODOR JÁNOS megemlíti SLÍZ MARIANN álláspontját a témával kapcsolatban, aki azt mondja el, hogy a körülírás során a plusz névelem csak esetlegesen, éppen abban a szituációban egészíti ki a nevet, amikor arra szükség van, a családnév, azaz a megkülönböztető elem pedig mindig, de mindenesetre a legtöbb esetben ott áll a keresztnévi komponens mellett (N. FODOR 2010: 16-26).

2.2. A kereszténység felvételének szerepe a névhasználatban

Azt, hogy a személynevek bővülése milyen okokból kifolyólag ment végbe és mely tényezők vezettek ennek az elindulásához, szintén lényeges kérdés. Az egyik külsődleges tényező minden bizonnyal a kereszténység magyarországi meghonosodása.

BENKŐ LORÁND 1949-es korszakolásának második pontja, az úgynevezett korai feudalizmus kora a 11-12. századra tehető, ami a kereszténység elterjedésének, megszilárdulásának ideje. A kereszténység felvételével egyházi eredetű név kerülhetett a világi mellé (innenről beszélünk világi, pogány, illetve egyházi nevekről), mely név egyházi latin eredetű volt. Fontos hangsúlyoznunk, hogy attól, hogy a keresztségi név megjelent, a névadás még nem vált kételeművé. Az egyházi név megmaradása a korábbi, világi névvel mellett, nem volt törvényszerű, hanem BENKŐ megállapításai szerint általában a világi név kiszorította az egyházit, így az nem maradt meg a mindennapi használatban (BENKŐ 1949: 1-24).

Az egyházi nevek általában valamely szent, mártír nevéből eredtek, mely nevek valamely idegen nyelvből származtak: görögök, szlávok latinok stb. voltak. Azt, hogy a világi és egyházi név valamilyen formában egymás mellett létezett, már BENKŐ LORÁND leírta, ahogyan azt is, hogy a legtöbb esetben ez nem azt jelentette, hogy egyszerre mindkettőt használta neveként az illető. SLÍZ MARIANN (2011) szerint a két névforma használata inkább felváltva történt. Arra ugyanakkor, hogy a két nevet nagyon ritkán együtt is használták, a legtöbb tanulmány *Aba Sámuel*-t hozza példaként, akinek neve egy idegen eredetű, világi *Aba* elemből és egy keresztnévként funkcionáló, egyházi *Sámuel* elemből tevődött össze. Körülbelül a kéttagú névadás megszilárdulásának idejére a keresztségi nevek már túlsúlyba kerülhettek pogány társaikkal szemben, majd a világi névadás termékei fokozatosan eltűntek nyelvünkben, bár nem teljesen nyom nélkül. Ennek következtében, mivel kevés név vette át a korábban még nyílt névállomány keretein belül használt végtelen számú elnevezés helyét, egy-egy név mind többször és többször lett felhasználva, „vagyis nőtt a nevek megterheltsége” (SLÍZ 2011: 24).

Ezek a nevek a régi, magyar ajkúak számára világosan érthető, közszóból alakult elnevezésekkel szemben szemantikailag nem voltak már világosak, ilyen szempontból üresek, „jelentés nélküli címkékké” váltak (2011: 20).

Nőtt a nem egyházi idegen eredetű nevek száma is nyelvünkben, mely az esetek nagy hányadában más néppel való huzamosabb együttélés következtében történt, ez divatjelenségként tűnt fel a régiségben.

A keresztségben kapott nevek kapcsán ejt szót SLÍZ MARIANN a jövevénynevek kérdéséről. A néveredet megállapítása a megannyi nehézség közé tartozik, mellyel a névkutató szembe kerülhet, hisz az általában leggyakoribbnak mondott törökségi, latin nevek mellett számolnia kell német, francia vagy szláv származásúakkal is, sokszor pedig ezek nem könnyen különíthetők el a magyar eredetű (képzett vagy képző nélküli) névformáktól (SLÍZ 2011: 18-34).

2.3. Társadalmi és földrajzi tényezők mint a névadást befolyásoló körülmények

Az ősbibb, egytagú nevek tehát egyrészt az egyház nyomására kezdték meg hosszú útjukat a bővülés felé, egy másik dolog pedig, amelyik a folyamat háttérében állhat, az a társadalmi körülmények és a földrajzi elhelyezkedés.

BENKŐ 1949-es művében, a korszakolás harmadik időszakának leírásában (mely a 13-14. századra tehető) elmondja, a második névelem elterjedésének sebessége, mikéntje sok mindentől függhetett. Szerinte tény az, hogy a magasabb társadalmi rétegek képviselői, valamint a nyugatibb tájakon élők esetében a második névelem megszilárdulása gyorsabban ment végbe, mint ahogyan a szegényebb rétegekben vagy a keletebbre élők körében (BENKŐ 1949: 1-24).

Lényeges dolog lehet elmondanom azt, hogy ahogyan azt MAKSAY FERENC *A családnevek kialakulása* című tanulmányában leírja, az egyes nevek, elnevezések (a nemesi nevekre gondol jelen esetben), így a későbbi kételemű névadás elterjedésében is általában ugyanaz a tendencia figyelhető meg: a nyugatról keleti irányba való terjeszkedés. Az ő elméletében is az kapott tehát hangsúlyt, hogy a forgalmasabb, gazdaságilag fejlettebb nyugati területeken valamivel hamarabb kezdték el használni a kételemű neveket, mint a keletebbre fekvő, elzártabb falvakban (MAKSAY 1960: 170-171). Erről a MAKSAY-féle megállapításról FEHÉRTÓI (1969) is említést tesz munkájában, egyetértve azzal.

FEHÉRTÓI KATALIN szerint is meghatározó tényezőként járul hozzá az átfogó diakrón névvizsgálatok sikerességéhez az a fontos körülmény, hogy a nevet társadalmi és földrajzi kereteken belül is, amennyire lehetőségeink engedik, vizsgálni tudjuk. A XIV. században, amikor már kibontakozott a feudalizmus az országban, a gazdasági viszonyok megváltozása a névadás változását is hozta, a magyar népességnek pedig számtalan osztályra való tagozódása volt megfigyelhető, mely osztályok maguk sem voltak statikusak, állandóak, azokon belül is elkülönülések voltak megfigyelhetőek. A folyamatos változás időszaka volt ez. Ez a tanulmány is megemlíti azt a körülményt, hogy ezen társadalmi rétegek elkülönülése nyomán a tagok nevei is jelentős eltéréseket mutathatnak, amely, mint már említettem, és ahogyan FEHÉRTÓI is leírja, meglehetősen nehézé teszi a nevek viselőinek identifikálását. FEHÉRTÓI dolgozatában cáfolni látszik az előbbi megállapítást, amely szerint az alsóbb társadalmi rétegekben a megkülönböztető névelem csak némi, az addigi eredmények szerint jelentős késéssel szilárdult meg felsőbb rétegbeli társaik esetéhez képest. Ő ennek alátámasztását egy minden lehetséges befolyásoló tényezőt, körülményt górcső alá vevő vizsgálattal kívánta megoldani, mely a tanulmányozott nevek statisztikai számbavételét jelentette, tehát minden nevet, amennyiben lehetősége volt rá, társadalmi osztályhoz kapcsolt. Fejtegetése, levezetése

alapján elmondható, hogy a kételemű nevek a XIV. század végére egyaránt megjelennek az alsó és a felső osztályok képviselői körében is, kisebb nagyobb eltérésekkel persze (FEHÉRTÓI 1969: 24-29).

SLÍZ MARIANN (2011) kifejti: a vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a magasabb társadalmi osztályba tartozó felnőtt férfiak nevei lényegesen többször jelennek meg a forrásokban, mint a családtagjaik, nők vagy alacsonyabb rendbe tartozóké. Ennek egyik oka nagy valószínűség szerint az, hogy az urak több esetben kerültek kapcsolatba az írásbeliséggel, pl. adásvételi szerződésekkel, végrendeletekkel stb.

A földrajzi elhelyezkedés természetesen a névváltoztatásra is gyakorolt kisebb-nagyobb hatást, hiszen ha az egyén lakhelye, környezete megváltozik, neve is átalakulhatott. A lényege tehát ezen korabeli neveknek (amellett, hogy azonosított egy személyt), hogy viselőjükről, annak valamely tulajdonságáról valamiféle képet adott, jellemezte azt. Ha viszont ez a tulajdonság valamely okból kifolyólag elveszett, kinőtte az egyén, vagy nem gyakorolta többé hivatását (foglalkozásnévből alakult személynevek esetében), a neve többé már nem volt aktuális, új nevet kaphatott (SLÍZ 2011: 18-34).

2.4. A személynévtípusok keletkezésének motivációi

A nevek lehetséges motivációinak tárháza szinte kimeríthetetlen. A régiségben az emberek neveiket rengeteg forrásból meríthették, mely forrásokat a névtani tanulmányok hosszasan sorolják.

BÁRCZI GÉZA (1958) a névtípusok keletkezésének és elterjedésének következő lehetséges háttereit tárgyalja.

Ősvallási hiedelmek alapján például létrejöhetnek névtípusok. Ezen hiedelmek szerint a rossz szellemek, melyek ártani akarnak a gyerekeknek, megteveszthetők egy jól kiválasztott névvel. A totemisztikus állatnevek is effélék, a korabeli ember természettel való szoros kapcsolatát, természettől való függését mutatják. Ezen nevek megváltozhatnak, nagyon ritkán fennmaradhatnak, a legtöbbször viszont a babonák eloszlásával, átalakulásával ezek is eltűnnek. A gúnynév is jellemző típus volt a régiségben, melyben a névadók humora fontos szerepet játszott.

A névdivat az, amelyik a magyar nyelv legkorábbi szakaszainak még egyelemű névadását nagyban alakítja, meghatározza. Ebben az időben értelemszerűen csak ezen egytagú neveken jut érvényre a divat, és a későbbiekben is, a kételemű névadás idején, bizonyos esetektől eltekintve a két névelem közül csak a keresztnév az, amelyet a divathullám befolyásol. Ezek a (látszólag már megszilárdult) személynevek nem biztos, hogy viselőjüket egész életük során elkísérték. Különböző okokból változhattak, az egyik ok például az az eset, amikor a viselő foglalkozásának nevéből képződik személyneve. Ilyenkor fennáll annak a lehetősége, hogy a foglalkozásnévvel megjelölt egyén neve azzal, hogy foglalkozását már nem gyakorolja, megszűnik (a névváltoztatásról már fentebb szóltam) (BÁRCZI 1958: 127-129).

FEHÉRTÓI nagy hangsúlyt fektet annak a kérdésnek a fejtegetésére is, hogy a két tárgyalt társadalmi osztály mely attitűdök szerint adta neveit, volt-e valamiféle differencia névadásuk között? Némi különbség természetesen minden esetben van, ezeket pedig általában a helynévből kialakult nevekben kell keresni. Mindkét csoport kaphat például *-i* képzős nevet, nem mindegy azonban az, hogy ez a képző milyen eredetű tőhöz fog hozzáadódni, hiszen a nemesek általában annak a területnek a nevét kapják meg, ahol élnek, amelyik az övék, amelyikhez jogi kötődésük van, a jobbágyok, az alacsonyabb rendűek pedig javarészen azon település nevét kapják, melyről az aktuális helyükre költöztek át. A nemesek neveinek keletkezésében más körülmények játszanak közre, a névadáskor más dolgok azok, melyeket a névvel ki kell fejezni, meg kell mutatni: a felsőbb osztályokban lényeges, hangsúlyozandó

dolog az adott birtokos apjának, felmenőinek a neve, a földjeinek, birtokainak, valamint a származásának feltüntetése, a szegényebb rétegekben viszont ezek már nem olyan fontosak. Annak a névben való megmutatkozása, hogy a jobbágy kinek a sarja és honnan jött, nem volt létfontosságú, ettől függetlenül viszont a helynévi eredetű személynevek a körökben ugyanúgy megtalálhatók voltak. Ez utóbbiak esetében túlsúlyban vannak viszont a köznévből (főnévből, melléknévből) kialakult személynevek, melyek nagy számban foglalkozásnévi eredetűek voltak. Ez az állapot pedig magával hozza azt a tényt, hogy ezek az elemek többször jelennek meg az alacsonyabb rangúak névadásában, hiszen ők kapták általában valamely tulajdonságuk, foglalkozásuk alapján neveiket (*Tegzes, Nyerges, Takács* stb), ezek pedig akár, ha a mesterség is áthagyományozódott a fiatalabb generációra, családnévvé is válhattak, s habár az efféle megkülönböztető nevek főleg nem a nemesekre voltak jellemzőek, körökben is, ha nem is ugyanabban a funkcióban, de szép számmal megtalálhatók voltak. A válasz tehát arra a kérdésre, hogy vannak-e különbségek az osztályok névadási hagyományai között az, hogy minimális eltérések természetesen előfordulnak, de lényegükben megegyeznek. Abban az esetben pedig, ha a tárgyalt megkülönböztető nevek generációkon át hagyományozódnak, apáról fiúra öröklődnek, az családnevek kialakulásához vezet (FEHÉRTÓI 1969: 24-29).

Ahogy az már az előzőekben megemlítettem, a névadást földrajzi tényezők is erősen befolyásolhatják, hisz egyes nevek nem biztos, hogy az egész ország területén egyforma gyakorisággal fordulnak elő, megtörténhet az, hogy bizonyos nyelvjárási területeken az egyik név sokkal sűrűbben használt, mint egy másikon, valamint mutathatnak kiejtésbeli, morfológiai különbségeket (más képzőkkel állnak: a *Máté* az egyik területen *Mátyus*, a másikon *Matkó* is lehet). A személynevek viszonylag szabadon mozoghatnak, vándorolhatnak viselőjükkel, azok aktuális tartózkodási helyére, tehát nem olyan mértékben kötődnek helyhez, mint a helynevek. Ezek a tényezők azok, amelyek leginkább megnehezítik a személynevek kutatását (SLÍZ 2011: 8-14).

2.5. A régi magyar személynévrendszer leírásának lehetséges megközelítése

HOFFMANN ISTVÁN *A személynévrendszerek leírásához* című tanulmányában (2008) a nevek sokféleségét hangsúlyozza, ezzel együtt egységes, minden területre kiterjedő rendszerezésük fontosságát és nehézségét is. HOFFMANN ISTVÁN egy, a személynévhasználat minden részterületét átfogó, egységes terminológia létrehozását tűzte ki célul e munkájában, melynek megvalósításához egységes elméleti alapra van szükség, aminek segítségével a terminológia nemcsak a mai személynévekre, de történeti, diakrón szempontú megállapítások tételére is alkalmassá válik.

Kiindulási pont ehhez a nevek legalapvetőbb funkciójának leírása, mely az azonosítás. A névvé válás többféle úton mehet végbe, így a névadás helyzetei is merőben különböznek egymástól, tehát fontos dolog az, hogy egy név milyen körülmények között, milyen cselekvések folytán lett valakinek a nevévé. Az is lényeges emellett, hogy egy név létrehozásához milyen belső, mentális folyamatok vezetnek, tehát a fenti, pragmatikai szempontok mellett a kognitív aspektust is érvényesíti. Ezen kritériumokra együttesen tekintettel kell lennünk ahhoz, hogy egy egységes struktúrájú, minden esetet taglaló osztályozást meg tudjunk alkotni. Azt, hogy a nevek elterjedése, használata idő- és térfüggő, ez a tanulmány is megerősíti. A személynévrendszerek leírását (bármely nyelvben, bármely időszak tekintetében) az alábbi módon valósíthatjuk meg.

A nevek legnagyobb csoportját az úgynevezett választott vagy listanevek adják. Ezen névadási eljárás során a névadó egy meglévő névkészletből választ, mely névadás mindig egy személyhez kötött és tudatos.

Az automatikus vagy más néven átadott név az osztályozás második eleme, mely már nem választás útján adódik hozzá viselőjéhez, hanem másról hagyományozódik rá, automatikusan kapcsolódik hozzá. Nagy szerepe van ekkor a közösségnek, a szokásoknak, a névadó saját akaratát csak csekély mértékben és esetben érvényesítheti.

A kreált vagy alkotott nevek kategóriája esetében már az mondható el, hogy az ide tartozó elnevezések már nem csak egy bizonyos állományból kerülhetnek ki, ilyenfajta gát nem szab határt, hiszen az egész szókészlet minden eleme felhasználható ez esetben. Új, eddig nem használt hangsorok is létrehozhatóak ezen keretek között. Ez a névfajta kevésbé formális az előzőeknél, és fontos szerepet játszik megalkotásában a névadó fantáziája, a névadás formái közül ehhez szükségesek a legbonyolultabb kognitív folyamatok. Ha tehát pragmatikai szempontból írjuk le a névfajtákat, ez a három kategória bizonyult a legmegfelelőbbnek.

Ezen csoportok kognitív szempontú leírásakor megfigyelhetjük, hogy ebből a szempontból a név viselőjéhez az előbbieken tárgyalt kreált név áll legközelebb. Ez a kognitív szempontból leíró vagy sajátosságjelölő név mondja el a legtöbbet a viselőjéről, nyelvi sokféleség jellemző rájuk, mert a név viselőjének bármely tulajdonságát, körülményét kiemelhetik, vehetik a név alapjául.

A következő csoport, a kapcsolati vagy nexusnevek, melyen az átadott nevek kognitív megfelelői, ezen nevek általában egyféle információ átadását végzik, amely információ általában valamiféle családi kötődést, összetartozást jelent.

A harmadik osztályba a referáló nevek tartoznak, melyek a másik csoportosításban választott nevek kategóriájának felel meg. Ebben az esetben motiváltságról nem beszélhetünk, tehát a név viselője tulajdonságainak nem igazán van köze a név által közölt információhoz. Azonosító funkciója csak kisebb közösségeken belül érvényesül, ha bármely sajátosságot jelöl, akkor is maximum azt, hogy férfi vagy nő-e az illető.

Egy negyedik, köztes, átmeneti kognitív kategória is felmerülhet, az affektív nevek kategóriája, melyet pragmatikai szempontból a módosított névként határozhatunk meg, alakulását tekintve pedig két jelenséget figyelhetünk meg: azt, amikor névrövidítéssel alakul és azt, amikor képző hozzáadásával hozták létre (akár a becézés esetében). Helyzete eltér az előzőektől, mert a névadó és a név viselője közötti érzelmi kapcsolatot feltételez. Ha keletkezésének körülményeit tekintjük, látható, hogy ez másodlagos az előzőekhez képest, hisz más nevek átalakításával jön létre, elmondható az, hogy bármely másik névfajtaból kialakítható affektív név a becézés szándékával. Affektív funkciója jóval erősebb, mint más nevekben. A becézés funkciójának hangoztatása ezen nevek esetében a legfontosabb (HOFFMANN 2008: 5-12).

A nevek fajtáinak számbavételekor fontos az időbeliség tárgyalása, hiszen esetünkben az Árpád-korra kell a fenti leírást alkalmaznunk. A sajátosságjelölő nevek alakulhattak ki a leghamarabb, majd ebből a többi osztály, hisz a közszoói személynevek sajátosságjelölő funkciója meglehetősen elterjedt volt a régiségben. A nexus- és referáló nevek ezzel szemben belső személynévalkotás nyomán is létrejöhetnek és más nyelvek névállományából is táplálkozhatnak (HOFFMANN 2008: 13).

A HOFFMANN hárombázisú személynévrendszerének kifejtésében foglaltak szerint, ha fenti a névfajtákra más szempontok szerint tekintünk, elkülöníthetünk statikus és dinamikus formákat, mely előbbieket a nexusnevek és a referáló nevek alkotják. Azért statikus ez a kategória, mert elemkészletük sokkal zártabb, általában ha a gyermek születésekor megkapja, akkor az meg is marad élete folyamán, nem változik annyit, mint a dinamikusabb, affektív és sajátosságjelölő nevek, hiszen ezen névállomány folyamatosan bővíthet, kiegészülhet újabb

és újabb nevekkal, a személy akármikor megkaphatja egyszerre akár több effajta nevét is (minden környezetben, társaságban, élethelyzetében lehet más affektív neve egy személynek) (HOFFMANN 2008: 16-19).

Mivel pedig (mint azt már említettem) az Árpád-korra vonatkoztatva is szeretném a HOFFMANN-modellt alkalmazni, megemlítem azt, hogy ahogyan azt MOZGA EVELIN leírja, a legkorábbi nyelvemlékes időszakok, így az Árpád-kor személynévrendszere alapvetően csupán kétbázisúnak mondható, mivel fő bázisait a sajátosságjelölő és a referáló nevek adják (a kapcsolati/nexusnevek általában nem veendők ezek közé, csak abban az esetben, ha a korabeli nemzetségneveket is külön kategóriába soroljuk) (MOZGA 2013).

HOFFMANN hangsúlyozza azt a meghatározó ténytet, amit már fentebb említettem, és amelyre egész névrendszerünk épülhet, azt, hogy a nevek a sajátosságjelölő funkciója az egyik legősibb lehetett az azonosítás mellett, így a közszoói alapú sajátosságjelölő nevek névállományunknak valóban a legősibb elemei, melyek szilárd alapot képeznek a később kifejlődő többi névfajtaához. Ezek a nevek viszont általában nem maradtak fent sok ideig, hisz egy személyre vonatkozó sajátosságra utaltak, az pedig a legtöbb esetben nem öröklődött át fiára vagy unokájára, bár ilyen esetek is vannak. Ezen a neveken alapul ez úgynevezett egybázisú személynévrendszer elmélete is, ami valószínűleg azért történt, mert a sajátosságjelölés az azonosítás mellett a régi, egytagú névadás legfontosabb jellemzője volt. Ez a feltételezés azonban aligha bizonyulhat helytállóknak, mivel nyelvünk egészének folyamán kapcsolatban állt más nyelvekkel, ez a tény pedig hozza magával egy olyan névbázis kialakulását, mely által a két nyelv között kapcsolat teremthető. Hiszen amelyik név az anyanyelvi beszélő számára rengeteg információt hordoz, az idegen ajkúak számára semmi többet nem jelent, mint egy címkét, mely az egyént megjelöli, tehát ezek csak referálnak rá. A referáló nevek osztályának a sajátosságjelölők mellett ebből adódóan mindenképpen a személynévrendszer részét kellett képezniük már az Árpád-korban is (HOFFMANN 2008: 13-14).

Amely névfajta pedig segít eljutni a későbbi, hárombázisú személynévrendszer-leírásig, az a nexusnevek csoportja, mely a korabeli névadás nagyfokú társadalmi, gazdasági befolyásoltságát is mutatja.

A hárombázisú modell részét tehát három fő és egy átmeneti típus képezi, mely típusok esetenként (nexusnevek és referáló nevek) mind ősi, belső szóalkotás, mind névátvétel eredményeképpen bekerülhettek nyelvünk névkészletébe, más esetekben pedig a nevek alapjául (sajátosságjelölők) csak régi, magyar közszoavak szolgálhattak. Az affektív nevek pedig, melyek a személyes emberi kapcsolattartás legfontosabb eszközei lehettek, efféle eredetbeli kötöttségekkel mondhatni egyáltalán nem rendelkeztek, hisz eme dinamikus

névcsoport szabadon keletkezhetett anyanyelvi alapszóból és jövevényszóból is (HOFFMANN 2008: 14-18).

MOZGA EVELIN 2013-as, legfrissebb tanulmányában, mely a *Szemponatok az -s/-cs képzős régi személyneveink vizsgálatához* címet kapta, kiemelten az -s/-cs képzős nevekkel foglalkozik, ami viszont dolgozatomban ebben a fejezetében lényeges, az az, hogy az előzőekben általam kifejtett HOFFMANN-modellt is bővebben elemzi. A tanulmányban a modellnek Árpád-kori nevek egy csoportjára való vonatkoztatását látjuk, tehát azt, hogy ezen tanulmány kiemelt szerepet kapott szakdolgozatomban, ez indokolja. MOZGA megemlíti a néveredet problémáját mint esetleges nehézséget, mely fennállhat a személynévkutatások során, s végtére is arra jut, hogy a nevek eredete relatívnak mondható.

Ahogy az írásom egy későbbi fejezetben, a képzők bemutatásánál majd gyakorlatban, példákon keresztül is látni fogjuk, jövevénynevek esetében, képző hozzáadása előtt igen gyakori eset az, hogy a név megrövidül (leggyakrabban egyszótagúra), és a képző majd ehhez a rövidebb alakhoz járul (de képző nélkül s állhatott a rövidített alak). Általában kicsinyítő-becéző szerepű képzők járultak a zárt egytagú rövidített tövekhez (MOZGA 2013).

3. A személynévképzés

A következőkben a személynévképzés rendszerét szeretném ismertetni.

A szóalkotási módok közül a régiségben és még ma is az egyik legtermékenyebb az, amikor szavakat képzők hozzáadásával alkotjuk, vagyis a szóképzés. A személynevek képzett voltának megállapításánál olykor nehézségekbe ütközhetünk, hiszen sok esetben nem vehetjük biztosra, hogy ami képzett szónak tűnik, az valóban az, és amiről első látásra nem mondanánk meg, hogy képzőt tartalmaz(ott), közben lehet, hogy behatóbb vizsgálatot követően kiderül, hogy mégis.

SZEGFŰ MÁRIA *A névszóképzés* című tanulmányában (1991) kifejti azt, hogy a tulajdonnevek képzése bizonyos mozzanatait tekintve nagyban eltér a közsavakétól. A személynevek és helynevek képzésekor a képző azonosító funkciójú, valamint a formánsok, melyek a képzésben részt vesznek, sem ugyanazok: vannak elemek, melyek személynevek alkotásában rendkívül és széleskörűen produktívak, ha viszont közsavak képzéséről van szó, már közel sem ilyen mértékben használatosak. Olyan névszóképző is van, amely közsavak és személynevek képzésében egyaránt produktív hosszabb-rövidebb ideig.

A régiségben, a korai ómagyar korban a személynévképzés és a becézés funkciója nem vált szét nagymértékben, és az, hogy egy képzőnek melyik volt az eredeti funkciója, hogy személynév- vagy becézőképzőként használták-e eredetileg, lényeges kérdés (BÁRCZI GÉZA (1958: 136) megemlíti azt, hogy néhány becéző funkciójú képzőelem nagymértékű produktivitása miatt már sokszor inkább személynévképzőként volt használatos). Amíg az egyelemű névadás virágzott, a formánsok szerepe elsősorban abban merült ki, hogy a közsavakból tulajdonneveket képeztek, a becéző funkció maximum ehhez járulhatott. Azáltal, hogy a köznévből tulajdonnevek alakulnak képzővel, feladatuk már az azonosítás lesz. Ezt alátámasztja az a tény, hogy az egyazon alapszóból, különböző formánsokkal képzett személynevek egymásnak nem szinonimái lesznek, hanem mind-mind különböző személyt jelölnek (*Szemcse* : *Szeme* : *Szemő* : *Szemse* : *Szemte*) (SZEGFŰ 1991: 250).

A személynévképzés a nyelv fontos, sokszínű és gazdag rendszere a nyelvtörténet, a nyelvemlékes kor egészének folyamán. A névadásban, a nevek létrehozásában érvényesül a beszélők fantáziája, kreativitása, hangulata. Ezért alakul ki mindig újabb és újabb képző és képzőbórok az addigiakon, az alapvető, a régiségben rendkívül produktív, a széleskörűen felhasznált képzőkön kívül személynevek létrehozására. Mind változatosabb, sokszínűbb hangalak és felhasználási forma jellemzi a képzőrendszert az idő előrehaladtával, így sokszor

olyan esetek is előfordulhattak a személynevek képzése során, amelyek eddig más képzésekben, helyzetekben esetleg nem. Ezen esetek közé tartozik a nem illeszkedő alakok elterjedése (*Cseperka; Szinta <: szín; Esztera; Bencsa* stb.) a hangrendi elhasonulás (*Babisa, Magics*). Valamint az, hogy sajátos tőhasználati formák alakultak, nőtt a csonkatövek száma (*Leáncs <: Leány; Iváncs; Ékesk; Petk* stb.) (SZEGFŰ 1991: 250).

A régi idők személynévrendszerének fő tulajdonsága lehetett az, hogy tagjainak nagy részét képzővel hozták létre, tehát a személynevek rendszerében a képzett nevek túlnyomó többségben voltak. Az idegen területekről beáramló nevek megkapták nyelvünk személyneveinek sokszor használt, jellemző képzőit, holott magyar személynévvé válásukhoz képző már nem feltétlenül kellett. A jövevénynevek nyelvi szerepe teljes egészében megegyezik a magyar nevével. A személynévképzők becéző funkciója ezután, a kételemű névadás megszilárdulásával, a kései ómagyar korban egyre szilárdabb, világosabb lesz (SZEGFŰ 1991: 249-250).

Fontos dolog röviden megemlítenem a fenti kérdéshez kapcsolódóan egy, a jövevénynevekkel kapcsolatos fontos dolgot (mely témával már BENKŐ LORÁND 1949: 5 és 1950a: 22 is foglalkozik korai írásaiban a latin eredetű keresztségi nevek kapcsán), a képzésben is gyakran alapul szolgáló névrövidítés jelenségét.

Ahogy HOFFMANN ISTVÁN is leírja, a szakirodalom a névrövidítést csak mint becéző műveletet említi, ekképpen a szó leredukálása az alapszóhoz valamiféle érzelmi többletet ad, hangulatbeli változást hoz. Ez a változás pedig azonosító szereppel is felruhazza a nevet, tehát viselője megkülönböztethető lesz beceneve alapján is (HOFFMANN 2008: 5-20).

MOZGA EVELIN (2013) kifejti, hogy valószínűleg a nevek hosszabbodásának, bonyolódásának, a gyarapodó szótagszámnak volt köszönhető az, hogy a jövevénynevek rövidítése ily kedvelté vált a régiségben (MOZGA 2013).

4. Személynévképzők

Dolgozatomnak ebben a fejezetében a leggyakoribb, legáltalánosabb személynévképzők részletes ismertetésével foglalkozom több szempont szerint, olyan módon, hogy minden képzőelemet külön véve, azokat legfontosabb sajátosságaik alapján mutatok be. Több jeles nyelvészünk gondolatainak megismertetését, elméleteik, a témában történt kutatásaik eredményeinek összehasonlítását végzem el fejtegetésem során. SZEGFŰ MÁRIA 1991-ben készült, *A névszóképzés* címmel megjelent és D. BARTHA KATALIN 1958-as, *A magyar szóképzés története* című tanulmányai alkotják ennek a fejezetnek az alapját. Azért esett a választásom ezen művekre, mert viszonylag teljes képet adnak (már amennyire ez lehetséges) a korabeli képzőrendszeréről, és mert más szempontok szerint végzik annak bemutatását, valamint azért, mert a két mű elkészülése között eltelt közel harmincöt év általában a nyelvészeti kutatások állását tekintve nem kevés változást hozhat. Természetesen a legújabb eredményeket is igyekszem összehasonlításuképp, kiegészítésként leírni, hogy így mind pontosabb, egyértelműbb legyen, hogyan alakult élete során, milyen derivátumok alkotásában vett részt, melyek a legfőbb sajátosságai egy képzőnek az Árpád-korban.

Sok esetben nehéz eldönteni azt, hogy egy személynév, melyet egy írásos emlékből látunk, a magyar szókészlet tagja-e vagy más nép által használt, és ennek a révén nyelvünkbe került személynévvel állunk szemben. TÓTH VALÉRIA *Adalékok az Árpád-kori személyneveink -ó/-ő képzőjéhez* című tanulmányában sok példát hoz erre az esetre (pl. 1216/1397: *Zobozlov*, *ÁSz.* 852). Bizonyos esetekben viszont könnyen eldönthető a dolog (főleg akkor, amikor a magyar személynévalkotás valamely jellegzetességét látjuk a névben megjelenni).

Az Árpád-kor legfontosabb képzőelemei tehát a következők.

-a/-e

Eme képzőnk valószínűleg már az ősmagyar kortól alkotott személyneveket, nagymértékben produktív volt. Az ősmagyar kor rendkívül termékeny volt abban a tekintetben, hogy ekkor jött létre a közszoji alapú személynevek közül rengeteg: DömAd.: *vene*; 1171: *Scina*; TO.: *Hozoga, Jege, Voca* stb. Számnévi alapszóból is szép számmal termelt képzett személyneveket a régiség: DömAd.: *Vta*; TÖ.: *Nege, Thyze, Hota* stb.

Idegen eredetű neveken is előfordul már az ősmagyar kortól olyan módon, hogy a képzőelem azoknak a rövidült változatához kapcsolódott: DömAd.: *Bene* (<: *Benedictus*), *File* (<: *Philippus*); *Sebe* (<: *Sebastian*) stb.

Idegen nevek teljes variánsához, annak rövidülése nélkül is járulhatott, bár ez az eset meglehetősen ritka, nem találunk rá sok példát: 1202-1203 k.: *Filupa*, 1249: *Ezthera* stb.

Az *-a/-e* alapjának egy **-i* alakú ősi képző mondható, mely a kapcsolódás során a szó tövégi vokálisával diftongust hozott létre (**-ai/-*ei* alakút), ami az ősmagyar kor végén bekövetkező monoftongizációja során *-á/-é* alakokat vett fel, majd ez a személynévképző a korai ómagyar kor környékén rövidült *-a/-e* képzővé (SZEGFŰ 1991: 251).

A *Vedrey*-féle diftongusos alakokban megtalálhatóak az *-a* és az *-e* ősi formái (1055: *Ernei*; 1121/1217: *Vederey*). (D. BARTHA 1958: 111-112).

-d (~-t)

Az ősmagyar korban keletkezett ez a képzőnk is, produktivitása már ebben az időben megkérdőjelezhetetlen. Meglétét a régiségben is a korai keletkezésű közsavakból képzett személynevek mutatják: DömAd.: *Fugdí, Mogdí, Muncadi, Wadadi* stb.

Más nyelvekből anyanyelvünkbe beáramlott nevek rövidült és teljes alakján ez is megtalálható: [1131]: *Bedadi, Samudi* (<: *Samuel*); DömAd.: *Budetí* (<: *Budizlaus*), *Iacudí* (<: *Iacobus*) stb., valamint: DömAd.: *Antuald, Ianust* stb. Előzményét tekintve a gyakorító *-d*-hez hasonlóan ez is egy finnugor *-nt*-re vezethető vissza (SZEGFŰ 1991: 251).

Megállapítható az, hogy a régiségben a *-d* legtöbbször illabiális *i*-vel kapcsolódik, amely sokáig megmarad, nem kopik le és néha labializálódik. Nagyjából azonosítható a *-d* gyakorító képzővel és az ugyanolyan formájú sorszámnev-képzővel. Legrégőbbi jelentésváltozatai egyikének tekinthető a kicsinyítő-becéző jelentéstartalom, a valamivel való ellátottságot kifejező jelentése pedig vagy ebből alakult ki, vagy pedig emellett formálódott. Kicsinyítő-becéző funkcióból módosul a *-d* személynévképzővé: *hitványd, keményd*: 1211: *Hituand, Kemend* stb. Az ómagyar korban minden kétséget kizáróan eleven, mivel rengeteg az erre vonatkozó magyar adat, valamint jövevényszavakon is előfordul. Bizton állítható, hogy az ómagyar korban nagyrészt helyneveket és személyneveket képez, közsavakon

ritkábban fordul elő. Tisztán és világosan látszik ez abból a tényből, hogy a kódexeinkben már csak kevés közszoói származékon van jelen, ma pedig már csak elmosódott származékokban lelhető fel (D. BARTHA 1958: 102-104).

-k

Önmagában kevés derivátumon van jelen, ha mégis, megfigyelhető, akkor leggyakrabban idegen eredetű neveken, azoknak is legtöbbször rövidebb alakján: DömAd.: *Dumku, Zolku*; VárReg. 360: *Motcu*; [1237-1240]: *Pethcu* (<: *Peter, Petrus*) stb. Némely jövevéynév teljes alakján is megjelenhetett: 1247: *Iwanc*; 1298: *Andork*. Magyar alapszón szintén ritka: [1237-1240]: *Ekeshc* (SZEGFŰ 1991: 251).

A legősibb előfordulásait tekintve elmondható az, hogy pár esetben véghangzó nélkül álló alapszóhoz kapcsolódott, később pedig, amikor az szükségessé vált a hangzótorlódás megszüntetése miatt, esetenként ejtéskönnyítő magánhangzó került be elé. A kicsinyítés ennek a képzőnek is ősi funkciója volt. Ilyen alakban, önmagában már nem produktív, archaikus, azon alakok, amelyekben ma is előfordul, már elég homályosak. Eredetét tekintve azt mondhatjuk, hogy előzménye az uráli *-kk képzőelem (D. BARTHA 1958: 102-104).

-n ~ -ny

Ezen képzőnk idegen eredetű, rövidült töveken és magyar alapszavakon adatolható csak, ez utóbbin ritka jelenséggént, úgy mint: DömAd.: *Beken*; 1202-1203 k.: *Dodon, Dumon* stb., valamint: DömAd.: *Hetten* (SZEGFŰ 1991: 251).

Régen három, -n (~ -ny ~ -m) variációban élt. Fő jelentésárnyalata, mint oly sok más képzőnek, ennek is a kicsinyítés-becézés volt, bár más funkciókban is produktív lehetett, melyek például a -féle, -szerű jelentés és a valamivel való ellátottság kifejezése. Nagyjából már az ómagyar kortól sem képez új származékokat, nem eleven, nem produktív. Előzménye valószínűleg az uráli *-n lehet (D. BARTHA 1958: 108-109).

-ó/-ő

Legrégebbi előfordulásai, termékenysége már az ősmagyar korban valószínűek, ez szintén abból a tényből állapítható meg viszonylagos bizonyossággal, hogy régi keletkezésű közszavakon már látható, ilyenek pl.: 1237: *Scemov, Botou*, 1325: *Magou* stb. Idegen eredetű neveken, azoknak rövidebb alakján is megtalálható: DömAd.: *Iacou* (<: *Iacobus*); 1171: *Micou* (<: *Micola, Micolet*), *Vido* (<: *Vidomer, Vidol*) stb (SZEGFŰ 1991: 251).

Először, ahogyan azt régebbi előfordulásai mutatják, formája $\beta \sim \gamma$ lehetett, ez később vokalizálódott, és a diftongus monoftongizációja után -ó/-ő vagy zártabb -ú/-ű alakot vehetett

fel. Ha mai használatát tekintjük, kicsinyítő-becéző funkciójában általában a nyíltabb változat használatos, amint pedig a valamivel való ellátottság kifejezése lesz a funkciója, zártabb formájában való megvalósulása lesz a gyakoribb. D. BARTHA KATALIN e képző esetében is több lehetséges jelentésárnyalatot sorol fel, melyek a következők: kicsinyítés-becézés (1222: *Bedech*, 1258: *Peteu*), valamivel való ellátottság kifejezése (*hírességű*, *négyszegű*). Emellett olyan derivátumok is előfordulnak, melyeken a képzőelem valamihez való hasonlóságot jelöl. A fenti két fő jelentésárnyalatot tekintve az egész nyelvtörténet folyamán rendkívül produktív, bár a kicsinyítő-becéző képzésben való részvételét tekintve a mai nyelvhasználatban már közel sem ennyire élő és eleven, nagyjából csak régi származékok őrzik. A másik fő funkciójában viszont még ma is eleven. Származását tekintve biztosan azonosnak mondhatjuk a deverbális igenévképző *-ó/-ő*-vel. Az, hogy zárt és nyílt alak is létrejött, valószínűleg nyelvjárási különfejlődés, majd egymás mellett élés folyamánya. Az, hogy mely formánsok lehettek finnugor kori előzményei, vita tárgyát képezi, a legkézenfekvőbbnek mégis az a megállapítás tűnik, hogy több, szám szerint négy ősi előzménye lehetett, melyek a finnugor *-m*, *-p*, *-k* és *-η* (D. BARTHA 1958: 110-111).

A fejezet elején kifejtett nehézség annak ellenére, hogy az *-ó/-ő* képzőnk biztosan az egyik legősibb magyar eredetű képzőelemünk, ezzel kapcsolatosan is megemlítendő, hiszen a szláv eredetű *-ov ~ -av ~ -ev* képzős derivátumok a magyarba bekerülve, majd vokalizálódva ugyanilyen *-ó/-ő* formát kapnak, tehát még ebben az esetben sem állapítható meg egyszerűen, hogy egy derivátum már eredetileg magyar személynévként alakult, vagy idegen képzőt viselt (1272: *Budyzlov*, 1236/1258: *Wlchizlau* stb). Ha viszont a szó fejlődése során a magyarra jellemző hangtörténeti változások nyomait találjuk bizonyosan állítható az, hogy az adott név a magyar névrendszer tagja volt (ilyen változások a szóeleji konzonánsok torlódásának valamilyen formában való feloldása vagy a vokalizáció is). Példával szolgálnak az utóbbi esetre a következő alakok: 1292/1406: *Bodyzlo*, 1228: *Latizlo* stb.

Egy másik eset arra, hogy az első látásra *-ó/-ő* személynévképzőt viselő derivátumokról a vizsgálatokat követően kiderül, hogy a rajtuk lévő képzőnek nem ez volt az elsődleges funkciója, az a következő: a folyamatos melléknévi igenévből jelentéstapadással létrejött *-ó/-ő* képzős, a XIV-XVII. században már megszilárdult és elterjedt foglalkozásnévi eredetű családnevek kialakulása sem ennek a képzőnek az érdeme, hiszen az ezeknek alapjául álló foglalkozásneveken már eredetileg is (akkor is, amikor még csupán köznevek voltak) ott állt, nem a személynévvé válás során adódott hozzá (1211: *Egueteu* 'égető' stb). Vannak azonban szép számmal olyan esetek is, amikor a folyamatos melléknévi igenév képzője valóban, közvetlenül és nem csak közvetetten, a szóalkotás egy másik állomása, eljárása után

alkot személynevet (1275: *Kapou*, 1198: *Iacow cum uxore sua Scereteu*) (TÓTH 2011: 363-365).

Az *-ó/-ő* képzőszerépű formáns hosszú életét a képzőbokok alkotóelemeként való sűrű előfordulása jelzi, úgy, mint: *-kó/-kő*: 1277/1278/1290: *Janko* stb. (TÓTH 2011: 367).

-r

Ósmagyar kori előfordulása, gyakorisága személynevek képzőjeként szintén az általa képzett személynevek alapszavainak korai voltából látható, mely alapszavak nagyrészt ősiek, belső keletkezésűek: DömAd.: *Cimor, Dubur*; TÖ.: *Gengur*; VárReg. 360: *Chichur*; 1220 k.: *Habur*; 1237: *Bugur* stb. (SZEGFÜ 1991: 251).

Ma csupán néhány homályos derivátumban fordul elő. Jelentésárnyalatai közül a legősibb és legfontosabb a kicsinyítés-becézés, bár gyűjtőnévképzői funkciója is ismeretes. Könnyen visszavezethető egy uráli *-r*-re (D. BARTHA 1958: 108-109).

-s/-cs

Eme régi, ósmagyar kortól használt képzőnk általánosan, széleskörűen alkalmazott személynevek képzőjeként. Mindezért néhány esetben nehéz dolog biztos megállapítást tenni arról, hogy egy *-s/-cs* képzőt viselő derivátum közszoí-e eredetileg, és majd csak azután vált tulajdonnévvé, vagy már eleve tulajdonnévi funkcióval alakult ki, mint például a következők: DömAd.: *Elus, Munos, Nulos* stb.

Ha idegen alapnevekhez adódik, személynévképzői funkciója megkérdőjelezhetetlen (DömAd.: *Benus, Beris*; TÖ.: *Thobus*; 1243: *Maris* stb.), eme idegen eredetű neveken szintén már a régi időktől jelent van, rövidült változatukon ekképpen: TÖ.: *Bedechy, Petch* (<: *Peter, Petrus*); 1269/: *Bench* (<: *Benedictus*) stb. Néha viszont teljes alakú idegen néven is megtaláljuk: TÖ.: *Joanchi*; 1226 e.: *Iwanch* (SZEGFÜ 1991: 251).

Ősibb előfordulásaiban *-cs*-ként realizálódik. D. BARTHA tanulmányában a számos lehetséges jelentésárnyalatot sorol fel. Megjelenik például a legalapvetőbb személynévképzői funkciók mellett *nomen possessoris* képzőként is (1240: „*Ibi est uilla Halas*”; 1211: „*Tendit ad locum qui uocatur Ludos Here*” stb). Gyűjtő- és helységneveket (*Nádas, Mogyorós* stb.), valamint foglalkozásneveket (*üveges, asztalos* stb.) és *-féle, -szerű* jelentésű szavakat (*magyarosan = 'more hungarico'*) is képezhet (D. BARTHA 1958: 107-108).

Az *-s* képzőelemmel létrehozott személynevekből azt a következtést vonhatjuk le, hogy „elválaszthatatlanul összekeveredett bennük a magyar *-s* a szláv *-uš* képzővel, és – feltehetőleg – a latin nominativusi *-us* végződéssel” (B. LÖRINCZY 1962: 29-30).

Az -s képzős személynevek és az -s képzős melléknevek, amennyiben alaki homonímia áll fent köztük, okozhatnak némi problémát (*úr > Úr > Urach, Uracs, Uras, Uroc, Urosa, Urs, Ursa; munka > Munca ~ Munka > Munkac, Munkach, Munkaach, Muncha, Munca*: mely közszoói eredetű személynevek esetében a sajátosságjelölés funkciója elevenen élt, és melyekben az általam már olyan sokat emlegetett társadalmi befolyásoltság megjelent), hiszen megkülönböztetésük hasonlóságuk miatt nehéz lehet. Akkor könnyű dolga van a kutatónak, ha a képzett személynév képző nélküli tövére is találunk példát, tehát személynévként anélkül is használatban van a szó, az -s rajta minden bizonnyal személynévképző (MOZGA 2013: 9-11).

Fontos tudni azt, hogy a régiségben a *ch* betűkapcsolat nem feltétlenül takar -cs hangot, hanem bizonyos esetekben -k-t is jelenthetett. A korai ómagyar korig személynévképzőként termékeny a -cs képzőnk (SZEGFŰ 1991: 251-252).

A -cs személynévképző az ősi -s-ből alakult, személynevek képzőjeként igen produktív, köznevek alkotásában közel sem ennyire: DömAd.: *Magici*; TÖ.: *Zemchi*; 1273 k.: *Leanch* stb (SZEGFŰ 1991: 251).

Az alábbiakban a képzőbokok személynévképzésben betöltött szerepéről szólok.

-ka/-ke

Korai közsavakból keletkezett ősmagyar kori származékok mutatják eme képzőnk személynevek képzésében való jelentését, szerepét is: DömAd.: *Goduca*; 1228: *Cheperke*; 1262: *Hugka* stb. Megrövidült és teljes alakú idegen neveken szintén előfordul, úgy mint: 1237: *Benka* (<: *Benedictus*); 1247: *Pouka* (<: *Paulus*); 1252: *Gurka* (<: *Georgius*, *Gurg*), valamint: 1221: *Iwanka*; 1276: *Martinca*; 1292-1297: *Peturke* stb (SZEGFŰ 1991: 252).

A magas hangrendű -ke e hangja legtöbbször hangtanilag zárt, nyílt, *i*-s változatában csak egyetlen nyelvjárásban van jelen. Azt gondolják, ez azért van, mert a -ke é-jének előzménye nem *i*, hanem egy becéző *á*-ból vált palatális, illeszkedő alakká. E képzőnk fő jelentésárnyalata szintén a kicsinyítés-becézés, eme funkcióban kialakulásától kezdve eleven. Ezen kívül azonban más szerepekben is állhat, az egyik ilyen szerep lekicsinylést, lenézést fejez ki, a másik nőnevet képez, valamint kifejezhet bizonyos esetekben valamire jellemzőt, valamihez hasonlót is.

Egyszerű -k-ből és ugyanilyen -a/-e formánsokból áll ez a bokor (D. BARTHA 1958: 114-115).

Ez a képzőbokor a későbbiekben mind aktívabb, produktívabb lesz (SZEGFŰ 1991: 252).

-sa/-se

Az ősmagyar és az ómagyar korban általánosan használt, gyakori személynévképző. Ősi eredetű alapszavakon kevésszer fordul elő: TÖ.: *Zemse*. Idegen eredetű, jövevénynevek rövidebb alakján sokkal többször megfigyelhető: DömAd.: *Babísa* (<: *Baboneg*), *Budísa* (<: *Budizlaus*), *Iacusa* (<: *Iacobus*), *Mícusa* stb.; TÖ.: *Bense* (<: *Benedictus*), *Micse* (<: *Michael*, *Miclous*) stb. Teljes néven nagyon ritka: 1244: *Jacobsa* (SZEGFŰ 1991: 252).

Őseink nyelvhasználatában még két formában használták (-sa/-se, -csa/-cse). Állhatott hangátvetéses helyzetben (vö. *szökcse* > *szöcske*) vagy éppen illeszkedetlen alakokban is (*Fehersa*, *Kekcha*). Ma már nem produktív, közsavak képzésében régen sem volt igazán eleven, vele képzett közsói derivátumok csak elvétve fordultak elő. Csekély számú becézett keresztnévben viszont még megtalálható (D. BARTHA 1958: 113-114).

Legvalószínűbbnek az látszik, hogy „az ómagyar kori -sa képzős jövevénynevek egy részét készen kaptuk valamely szláv nyelvből, más részét pedig a nyelvünkben ettől függetlenül, vagy éppen e szláv képző közreműködésével kialakult magyar -sa képzőbokkal hoztuk létre” (B. LŐRINCZY 1962: 29-30).

A korai ómagyar kortól ebben a funkcióban már nem termékeny képzője a magyar képzőrendszernek (SZEGFŰ 1991: 252).

-csa/-cse

A -csa/-cse képzőbokrunkat D. BARTHA 1958-ban még csupán a -sa/-se alakváltozataként említi, SZEGFŰ MÁRIA tanulmányában viszont külön tárgyalja azt. Ősi közsavakból hozott létre személyneveket: TÖ.: *Feuche*, *Fiacha*; 1237: *Scimche*; 1282: *Magycha* stb. Jövevénynevek rövidült alakján pedig szintén gyakori: 1152: *Damacham* (<: *Damianus*); TÖ.: *Eguche* (<: *Egidius*); 1258: *Pouche* (<: *Paulus*) stb. Teljes alakokon is előfordul, ez az eset viszont nagyon ritka: 1238/: *Iwanche*. Személynevek képzőjeként a későbbiekben is produktív marad (SZEGFŰ 1991: 252).

-ta/-te

Személynévképzőként ritkábban alkalmazott, mint az előzőekben tárgyalt képzők. Ősi közsavakon való néhány előfordulása: DömAd.: *Helte*, *Tumurte*; 1228: *Scinta*; [1237-1240]: *Buzte*, 1293: *Zepte* stb. Már a korai ómagyar korban csökken termékenysége, ez azért

valószínű, mert adathozhatósága jövevényneveken már igen ritka, elvértve esetleg azok rövidült alakján: DömAd.: *Beneta* (<: *Benedictus*), *Widuta* (<: *Vidumer*) stb.

A magyar nyelv néhány nyelvjárásában annak ellenére, hogy nem olyan mértékben produktív, mint a fent tárgyalt képzők, sokáig megmaradhatott. Néhány adat azt mutatja, hogy alapvető funkciója mellett -féle, -szerű jelentése is lehetett. A korai ómagyar korban már megszűnik produktívnak lenni (SZEGFÜ 1991: 252-253).

A képzőbokor egy kicsinyítő szerepű -t-ből és egy ugyanilyen funkciójú -a/-e elemből áll (D. BARTHA 1958: 117).

-kó/-kő

Az egyik legtermékenyebb újabban keletkezett ómagyar kori képzőnk. Korai nyelvemlékeinkben nagy számban fordulnak elő ezzel képzett derivátumok: 1230/: *Polko*; 1244: *Gurko*; 1251: *Stephco* stb. (SZEGFÜ 1991: 252-253).

Rendszerint ez is személynevek kicsinyítő-becéző képzőjeként állt, ennek megfelelően ma is csak néhány személynévi becéző származékban van jelen. Összetételét tekintve jelen van benne egy kicsinyítő -k és egy ugyanolyan funkciójú -ó/-ő. A képzőbokor alkotóelemei más sorrendben is állhatnak: -ók/-ők. Az -ók/-ők képző fő funkcióját tekintve azonos társával, kiegészítő jelentésárnyalatok azonban ebben az esetben is megfigyelhetők, ilyen például a „lefitymálás” funkciója (*Erzsók, Istók*) (D. BARTHA 1958: 115).

A kereszténység korai ómagyar kori térhódítása hozta magával azt a tényt, hogy a magyar eredetű közsavakból egyre kevesebb személynév keletkezik, helyükbe pedig mind több és több idegen eredetű név/jövevénynév és azok képzős származéka lép, keletkezik a képzés folytán belső szóalkotással. Ebből következik, hogy az ómagyar korban létrejött új képzők sok esetben jövevénynevekhez, illetve azoknak csonkított, rövidített töveihez csatlakoznak.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958): A személynevek. In: BÁRCZI GÉZA *A magyar szókincs eredete*. Bp. 123–142.
- BENKŐ LORÁND (1949): *A régi magyar személynévadás*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1967): A személynevek. In: BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 378–384.
- BENKŐ LORÁND (1950a): Árpád-kori személyneveink. *Magyar Nyelvőr* 74: 18-23.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962): *Képző -és névrendszertani vizsgálódások. Az -s~-cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33.
- D. BARTHA KATALIN (1958): A magyar szóképzés története. In: *Magyar történeti szókisak II*. Bp. 102–136.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005): *Árpád-kori személynévtár*. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969): A XIV. magyar megkülönböztető nevek. *Nyelvtudományi Értekezések* 68. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): *A személynévrendszerek leírásához*. Magyar Nyelvjárások 46: 5-20.
- MAKSAY FERENC (1960): A családnevek kialakulásához. *Névtani Vizsgálatok* 169–171.
- MOZGA EVELIN (2013): Szempontok az -s/-cs képzős régi személyneveink vizsgálatához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9.
- N. FODOR JÁNOS (2010): *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban: a Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése, 1401-1526*. Bp.
- SLÍZ MARIANN (2011): *Személynevek a középkori Magyarországon*. Gödöllő.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991): A névszóképzés. *MNyTNyt*. I. 188–255.
- TÓTH VALÉRIA (2011): Adalékok Árpád-kori személyneveink -ó/-ő képzőjéhez. In: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Szerk. Csiszár Gábor-Darvas Anikó. Bp. 363-368.